

DOI

УДК 94(47):32.019.5:159.9»1914/1917»

Дмитрій Ніколайчук (м. Київ)

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник,

Інститут історії України НАН України

Email: nikolaychuk800@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-1070>

Вплив російської пропаганди на свідомість та настрої військовослужбовців Російської імперії у 1914–1917 рр.: морально-психологічний вимір

Стаття присвячена аналізу впливу російської імперської пропаганди на свідомість і морально-психологічний стан військовослужбовців Російської імперії під час Першої світової війни (1914–1917). На основі епістолярної спадщини, еґо-документів, матеріалів місцевих адміністрацій та наказів військового командування автор досліджує співвідношення між офіційними пропагандистськими наративами та реальним досвідом солдатів. У роботі показано, як церковна та державна риторика про «священну війну», «захист віри, царя і батьківщини» інтегрувалася у повсякденне спілкування військових, але, водночас, вступала в суперечність із фронтовими реаліями, що породжувало втому, скепсис і моральну кризу. Дослідження демонструє, що імперська пропаганда була ефективною переважно на початковому етапі війни, тоді як затяжний характер бойових дій, втрати, побутові труднощі та розрив між обіцяним і пережитим руйнували ідеологічні конструкції. На основі аналізу українських солдатських листів автор простежує специфіку сприйняття пропаганди мобілізованими з українських губерній, зокрема поєднання релігійно-монархічних формул із прагненням зберегти людську гідність і повернутися додому. Зроблено висновок, що морально-психологічна втома та суперечність між офіційними кліше й власним досвідом стали важливими чинниками ослаблення армійської дисципліни та наростання революційних настроїв. Порівняння історичних практик із сучасними інформаційними стратегіями РФ підкреслює актуальність дослідження для розуміння механізмів російської пропаганди та вироблення дієвих засобів протидії в умовах триваючої російсько-української війни.

Ключові слова: *Перша світова війна; російська імперська пропаганда; військовослужбовці; епістолярна спадщина; морально-психологічний стан; українські губернії; інформаційні наративи; релігійна риторика; історична пам'ять; російсько-українська війна.*

Dmytrii Nikolaichuk (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Researcher,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

Email: nikolaychuk800@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-1070>

The Influence of Russian Propaganda on the Consciousness and Morale of the Military Personnel of the Russian Empire in 1914–1917: A Moral-Psychological Dimension

The article analyzes the influence of Russian imperial propaganda on the consciousness and moral-psychological condition of the military personnel of the Russian Empire during the First World War (1914–1917). Drawing on epistolary heritage, ego-documents, materials of local administrations, and orders of the military command, the author examines the relationship between official propagandistic narratives and the actual experience of soldiers. The study shows how church and state rhetoric about a “holy war” and the “defense of faith, the Tsar, and the Fatherland” was integrated into the everyday communication of servicemen, while at the same time coming into conflict with frontline realities, which generated fatigue,

skepticism, and moral crisis. The research demonstrates that imperial propaganda was effective mainly in the early stages of the war; whereas the protracted nature of military operations, losses, everyday hardships, and the gap between promises and lived experience undermined ideological constructs. Based on an analysis of Ukrainian soldiers' letters, the author traces the specifics of how mobilized soldiers from the Ukrainian provinces perceived propaganda, noting the combination of religious-monarchical formulas with the desire to preserve human dignity and return home. It is concluded that moral-psychological exhaustion and the contradiction between official clichés and personal experience became important factors in weakening military discipline and intensifying revolutionary sentiments. A comparison of historical practices with modern information strategies of the Russian Federation underscores the relevance of the study for understanding the mechanisms of Russian propaganda and developing effective means of counteraction in the context of the ongoing Russian-Ukrainian war.

Keywords: *First World War; Russian imperial propaganda; military personnel; epistolary heritage; moral-psychological condition; Ukrainian provinces; information narratives; religious rhetoric; historical memory; Russian-Ukrainian war.*

На початку ХХ ст. більшість держав мали імперську (монархічну) форму управління зі своєю «сильною» ідеологічною політикою та відпрацьованими системами державної пропаганди. Питання стійкості державної системи й ідеологічної політики, безумовно, були важливими сферами для будь-якої форми управління чи суспільно-політичної ситуації. Особливої ваги це набуває в умовах бойових дій, затяжної світової війни, ... але особливо вагомими в умовах не просто бойових дій, а затяжної світової війни, яка стала не лише збройним зіткненням великих імперій, а й випробуванням на міцність політичних режимів та систем державної пропаганди. Напередодні війни Російська імперія мала більше демократичних ознак, на відміну від сучасної РФ, тому для неї війна поєдналася з внутрішніми суперечностями: соціальним невдоволенням і національною строкатістю. Відтак пропаганда Російської імперії передбачала такі важливі завдання, як формування відданості престолу та мобілізація солдатів і населення на «священну боротьбу» проти «німецького воєра».

Початок бойових дій, військова рутинна показали, що на фронті, як і в тилу, існує значна відмінність між ідеологічними наративами та реаліями війни.) просто є переставлення деяких слів У цьому контексті важливими є листи солдатів, рапорти жандармських управлінь і донесення місцевої адміністрації, які дають можливість проаналізувати цей процес.

Проблема впливу російської пропаганди на своїх військовослужбовців під час Першої світової війни є актуальною з точки зору розуміння механізмів, якими імперія формувала масову свідомість солдатів чи то пересічних громадян. Вивчення епістолярної спадщини та аналіз офі-

ційних документів дозволяють зробити обґрунтовані висновки про те, як пропаганда зіштовхувалася з реаліями війни, досвідом мобілізованих і як це впливало на боєздатність армії, рівень дезертирства та суспільно-політичні процеси. В умовах повномасштабної війни РФ проти України ця тематика набуває особливої ваги, адже країна-агресор поряд із бойовими діями та терором проти цивільного населення здійснює масовану пропаганду як на власне населення, так і на українське суспільство та міжнародну спільноту.

Порівняння історичних практик і сучасних інформаційних стратегій, які за останні сто років суттєво посилити вплив на суспільство, може видатися дещо некоректним, проте використання РФ столітніх «меседжів» дозволяє побачити стійкість імперського підходу до ведення війни: сакралізація насильства, апеляції до «вищої мети», замовчування реальних втрат і побутових страждань.

Водночас, аналізуючи столітній досвід, ми можемо краще зрозуміти, чому імперська ідеологія та засоби пропаганди не завжди працювали на практиці; як попри заклики до «вищої мети» не губився той «невідомий солдат», який під тиском власного досвіду не сприймав або ж руйнував створений пропагандою образ «священної війни».

Дослідження впливу пропаганди на населення під час Першої світової війни сприяє формуванню української історичної пам'яті, особливо в умовах сучасної боротьби проти російської агресії. Вивчення епістолярної спадщини, спогадів безпосередніх учасників війни, матеріалів періодики та інших джерел дає змогу інтегрувати локальний досвід у ширший європейський контекст. Такий підхід сприятиме формуванню української історичної пам'яті (спрос-

товуючи російські наративи). Урахування цих аспектів дозволяє показати, що українське суспільство мало власний досвід війни, ментально інакше його переживало, і, що важливо, могло мати відмінний від загальноросійського характер сприйняття пропаганди.

Звернення до історичної тематики сторічної давності, коли «українське питання» вже стояло досить гостро й не було вирішене, має не лише наукову, а й практичну цінність: воно допомагає проаналізувати механізми, які російська пропаганда застосовує нині, та виробити ефективні засоби протидії. В умовах складної військово-політичної ситуації в Україні важливо підкреслити, що нав'язані імперські наративи початку ХХ ст. виявилися неспроможними повністю викривити свідомість військовослужбовців і цивільного населення.

Отже, дослідження російської воєнної пропаганди часів Першої світової війни є важливим інструментом осмислення й протидії гібридним загрозам, які РФ і нині спрямовує проти України.

Питання російської воєнної пропаганди в роки Першої світової війни має певну історіографічну традицію як серед закордонних, так і серед вітчизняних науковців. Дослідники вивчають інструменти, методи, засоби та роль пропаганди, яку використовували монархії під час Першої світової війни як щодо свого населення, так і щодо громадян держав-противників¹.

Близькими до нашої проблематики є напрацювання В. Шандри², яка, досліджуючи питання відмови від військової служби, частково проаналізувала місце й значення пропагандистських практик. Її дослідження є цінними також тому, що вони відображають морально-психологічний стан військовослужбовців.

Таким чином, у наявній історіографії простежується брак праць, у яких автори аналізу-

вали б саме проблему сприйняття російської імперської пропаганди військовослужбовцями. У цій статті ми не ставимо за мету визначити своєрідні «КРІ» ефективності російської пропаганди щодо власних солдатів, проте прагнемо показати різницю між реальністю та ідеологічним образом – між «ідеологічною прожаркою» та солдатським повсякденням. Водночас, варто зазначити, що ми свідомо не заглиблюємося у тематику дезертирства чи детальний аналіз форм і методів російської воєнної пропаганди, адже основну увагу зосереджуємо на її впливі на свідомість і настрої військовослужбовців.

Наукова новизна роботи полягає у використанні різноманітних джерел – від еґо-нарративів до наказів військового керівництва, що дає змогу дослідити питання впливу російської імперської пропаганди як «знизу», так і «зверху», порівнюючи особистий досвід військовослужбовців з офіційними свідченнями. Одним із основних джерел стали листи переважно рядових солдатів із фронту додому. Застосування методів порівняння та зіставлення свідчень безпосередніх учасників бойових дій або їхніх родичів дозволило виявити та проаналізувати відмінності між «ідеалізованим образом війни», репрезентованим владою, та реаліями життя в умовах повномасштабного збройного конфлікту, у який була втягнута вся держава. Водночас, такий підхід дає змогу простежити зміни у суспільних настроях (патріотичне піднесення, апатія та дезорієнтація, тощо).

Перша світова війна стала великим масштабним випробуванням не лише для населення Російської імперії, економіки чи уряду, а й для її ідеологічної системи. Ведення повномасштабної війни передбачало на початкових етапах всебічну мобілізацію у державі. У першу чергу проводилася мобілізація чоловічого населення та

¹Лавренко О. Світ «своїх» та «чужих» в російському суспільстві в роки Першої світової війни. Дніпро: ЛІРА, 2023. 220 с.; Асташов А. Пропаганда на русском фронте в годы Первой мировой войны. Москва: Спецкнига, 2012. 400 с. Ствольгин К. Отказы от военной службы вследствие убеждений в Российской империи. Монография. Минск: РИВШ, 2010. 246 с.; Біла К. Заходи імперської воєнної пропаганди щодо формування в українських губерніях Росії «культу війни» під час Першої світової // Український історичний журнал. 2025. № 2. С.26–41; Біла К. Воєнна пропаганда імперії: Перша світова війна та її сучасний відгомін. Вісник національної академії наук України. 2024. № 2. С. 102-108; Маєвський О. Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни // Краєзнавство. 2018. № 4. С. 4-15; Куцик Р., Безпалько Б. «Демонізація» ворога як прийом російської воєнної пропаганди в роки Першої світової війни // Київські історичні студії. 2020. № 1. С. 75-82; Куцик Р. Прийом інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914-1917 рр. // Київські історичні студії. 2017. № 1. С.82-87; Мосієнко О. Внутрішня і зовнішня пропаганда Австро-Угорської та Російської імперії на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни // Сумський історико-архівний журнал. Вип. XXVII. Суми, 2016. С. 72-80.

²Шандра В. Відмова від військової служби в російській армії в роки Першої світової війни як антивоєнний соціальний протест // Український історичний журнал. 2024. № 6. С. 113-127.

орієнтація економіки на забезпечення фронту. Проводячи всебічну мобілізацію суспільства, імперська влада від початку супроводжувала її інтенсивною пропагандистською підтримкою, яка мала переконати населення у «священності» війни, а відтак – у безумовній залученості та підтримці цього «священного дійства».

Головне завдання імперської пропаганди полягало в тому, щоб показати населенню: вони відстоюють не лише своє життя чи життя рідних, а й такі «святі» та необхідні для імперії речі, як православна віра й велич держави. Саме цими гаслами були переповнені проповідницькі тексти священників, звернення місцевої адміністрації, агітаційні брошури та інструкції військового командування. Проте, аналізуючи альтернативні джерела (его-нарративи, епістолярій), ми бачимо значно суперечливішу картину сприйняття бойових дій та війни пересічними громадянами й військовослужбовцями, які прагнули цінувати своє життя більше, ніж нав'язані «імперські ідеали». Тим більше, що в умовах відсутності підготовки суспільства до війни, з будь-яким ворогом, природною реакцією людини є страх і бажання зберегти себе.

Війна за умов повної мобілізації передбачає відлучення людини від її звичного, цивільного життя й перенесення у нові, зазвичай менш комфортні умови, і лише якісна «ідеологічна обробка» може мотивувати йти вперед, не залишати поле бою та не повертатися додому передчасно.

У листах українських солдатів додому війна часто постає як стихійне лихо. З листів стає очевидно, що причини і пояснення появи лиха були зрозумілі, скоріше за все, лише «державникам» і не були близькими для населення. Так, адресати листів з фронту нерідко наголошують на відсутності чіткого розуміння ворога: «кому і яке зло зробили; несли голови в бойню, не знаючи кого треба захищати, де той ворог»³. Інший приклад абсурдності та нерозуміння війни солдатами описаний Михайлом Алексєєвим, коли російські та австро-угорські солдати, перегукуючись українською мовою, зробили обмін продовольством: «И когда я смотрел и слышал все это,

у меня все скопилось – за что мы воюем, все глубже входило в мою голову»⁴. Такі свідчення є промовистими, адже показують слабкість офіційного нарративу про одностайність і патріотичний підйом. Водночас, можна припустити, що солдати висловлюють не лише свою думку, а й настрої своїх товаришів по підрозділу.

Не можна стверджувати, що імперська влада готувала населення до участі у світовій війні. У більшості мобілізованих не було сформовано ідеологічного підґрунтя, і війна сприймалася як примусовий відрив від родини, господарства й звичного укладу життя. Здавалося б, ворог уже на порозі і потрібно захищати «віру, царя, батьківщину», але у листах або практично немає згадок про «оборону царя й вітчизни», які поширювала імперська пропаганда, або ж військовослужбовці згадують про це як про обов'язок. З іншої сторони, це і є типова реакція на зміну життєвого устрою мобілізованих: від теплого до-му – до холодного окопу: «Надоело жить здесь, ну может переживу».

Невід'ємною складовою російської імперської пропаганди була церква, яка пропагувала «сакралізацію» війни та подавала її як «Божу кару» за гріхи людства: «Кайтесь, бо ще хуже вам буде». Водночас, самі ж військові у своїх листах проявляють не розуміння «за що і чого каятися селяни немусили панімать»⁵, яке зло вони зробили, що проти них «повстала половина світу». Невідповідність між церковними трактуваннями та повсякденним досвідом призводила до втрати довіри до релігійної риторики і загострювала внутрішній скепсис щодо офіційних тлумачень війни. Враховуючи високий рівень релігійності населення, авторитет священників серед населення, у листах все ж зберігається ритуальна мова: прохання «молитися, щоб живим повернутися» чи вислови на кшталт «що Бог дасть, то й буде» виконували, на нашу думку, більше функцію заспокоєння рідних, ніж відображали віру у «чесність» війни.

Не роїдко створювалися міфи про непереможність або навіть містичність окремих підрозділів чи воїнів. Так, наприкінці грудня 1914 р. новобранець із Волинської губернії пише до батьків⁶, що він потрапив у «богохранительную»

³ «Історія ...» Василя Рубеля. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / упор. В. Шевченко. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. С. 527.

⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / упор. В. Шевченко. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. С. 571.

⁵ «Історія ...» Василя Рубеля. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / упор. В. Шевченко. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. С. 527.

⁶ Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 266, оп. 1, спр. 31 «Переписка с воинскими частями», арк. 72.

батарею⁷, адже за час бойових дій вона втратила не більше ніж 20 осіб, а поранених було всього декілька, що за п'ять місяців війни видається практично нереалістичним.

У солдатських листах додому хлопці часто описують своє життя на фронті або ж у навчальних таборах, у яких простежуються психологічна та побутова криза. В одному з листів солдат засвідчує глибоке відчуття неволі: «Як здумаєш, що дома був вольним, а здесь как в загоне живем под командой»⁸. Ми бачимо, що станом на початок ХХ ст. людина повноцінно відчуває себе вільними та незалежним у своєму виборі, і наскільки різким є контраст між селянською працею, яка сприймалася хлопцем як вільна, та фронтовим повсякденням, що порівнюється з існуванням худоби в загоні. У такому середовищі війна для військовослужбовців постає не як «священний обов'язок», а як середовище пригнічення, знущання та фізичної знемоги.

Із затягуванням бойових дій, початком «окопного періоду» війна починає втрачати статус будь-якого героїчного виміру. «Самому злейшому врагу я не желал бы попадать в эти окопы. Если б дал Бог, чтоб никогда в жизни никто не попадал в эти окопы». Тут окопи – фронтове повсякдення перетворюється на символ нестерпних умов, відчаю й незворотності, які випадають з ідеалізованого образу імперської пропаганди. У повідомленнях з фронту, які прориваються крізь військову цензуру, дедалі чіткіше простежуються мотиви втрати побратимів, відчуття знемоги та нерозуміння сенсу продовження такої кровопролитної війни. «Но не замиряется», – підсумовує солдат у своєму листі, ніби засвідчуючи марність сподівань на швидкий мир.

Тим не менш, попри наявність негативних емоцій, у солдатських листах також простежуються «відбитки» пропаганди, коли автори пишуть про необхідність «дати лад австрійцю», «вигнати німця». Ми не можемо стверджувати, чи було це їхнім щирим бажанням, чи такі вислови мали радше формальний характер, але в будь-якому разі вони відтворювали очікуваний від них наратив, який не завжди збігався з внутрішніми переконаннями. У такий спосіб імперська пропаганда могла й не сформувати щирої мотивації, але залишала свій відбиток у дис-

курсі, спонукаючи солдатів відтворювати певні стереотипні формули.

Солдатський епістолярій показує існування певного розриву між офіційною картиною війни та фронтовим повсякденням. Втома, страх, туга за домом і відчуття абсурдності бойових дій поступово витісняли початковий ентузіазм. Важливо, що навіть ті, хто добровільно пішов на фронт або щиро переймався релігійним обов'язком, теж сумнівалися у проповідуваному сенсі війни. Частіше інерція повсякденного життя, а не пропагандистські конструкції, визначала емоційні орієнтири солдатів.

Показовими є листи Андрія Рубеля, які були опубліковані практично у повному обсязі. Листи нащадка українських козаків є цікавими у тому контексті, що показують палітру резистентних емоцій рядового учасника бойових дій, де співіснують переживання, відчай, сумніви поряд з офіційними наративами імперської пропаганди про «священну війну», «героїзм», «за царя та Батьківщину». Автор неодноразово описує жахи війни «...разрывались в куски и в воздухе летали руки, ноги, головы; в моих глазах все представилось кровавым светом...»⁹, що в результаті призводить до моральної кризи «...а сколько своими бомбами я убил людей, а штыком переколол, а за что все это? И не выдержал, заплакал среди мертвых товарищей...». Своїми переживаннями і страхами він ділиться з близькими, руйнує сформований образ «героїзму» й показує істину трагедію пересічного учасника війни. Але межі моральності, колись миролюбного селянина, під тиском жахів війни посуваються і ми все більше зустрічаємо у листах відбитки пропагандистських кліше: «Мы гоним немца и далеко вже прогнали от родины, даст Бог и совсем загоним», «умираем за честь и славу родины, за всех, веру, царя» (11 червня 1916 р.), «германцы – это вояки такие, что я один во время атаки вгостю их десять»¹⁰.

У цих рядках ми бачимо, як «офіційний патріотизм» накладається на особистий досвід Андрія та витісняє його сумніви. Така сталість у сприйнятті подій, на нашу думку, була спричинена самонавіюванням і загальним ідеологічним тиском з боку армійського середовища.

Для порівняння хочемо навести листи іншого українського військовослужбовця, добро-

⁷ Батарея — назва артилерійського підрозділу рівний складу роти.

⁸ «Історія ...» Василя Рубеля... С. 528.

⁹ Там само. С. 539.

¹⁰ Там само. С. 541-542.

вольця, міщанина з Волинської губернії (Ковель) – Максима Кириловича Ярошевича (20 років)¹¹, який, маючи відстрочку від служби, за власним бажанням пішов служити у військо наприкінці грудня 1914 р.

Умови служби та забезпечення підрозділів Максима мали посередній рівень. Майже з перших днів служби солдат, як і більшість новобранців, пише, що ось-ось піде у бій і дуже хоче пізніше написати, як він буде «сражаться». Йому дуже цікаво дивитися, як вибухають снаряди, і він сповнений мотивації та має високий бойовий дух. У його листах яскраво відображається вплив імперської пропаганди, особливо в авторському вірші до своєї мами¹². Листи, як і сам вірш, є показовим джерелом для дослідження психоемоційного стану воїнів Російської імператорської армії, механізмів сприйняття офіційної пропаганди, а також емоційного зв'язку солдатів із родиною та Батьківщиною.

У листах Максима помітна подвійність сприйняття навколишнього середовища, що зустрічається у частини мобілізованих з українських губерній. Максим часто розпочинає свої листи з опису погоди, пори року, природних змін: «Теперь уже восемь дней ясная погода, тепло поют жаворонки, а ночью маленькие морозы подсушивают землю». Водночас, цей опис поєднується з короткою буденною згадкою про війну: «лишь только плохо в том что чуть светло и весь день летают аэропланы... стрельба идёт постоянно»¹³. Для нього, як і для нас нині, війна стала частиною нового «нормального життя», коли попри постійні прояви жахів людина прагне зберегти здатність сприймати світ «по-людськи» – попри небезпеку.

Особливої уваги заслуговує авторський вірш Максима до матері – «Стих матери», який відображає головні ідеологічні наративи російської імперської пропаганди (сакралізація війни, ідея жертвності, виконання обов'язку перед «свяченою Руссю»). Такі рядки як «Я пошёл на поприще святое», «За благо общее родное», «Нас всех помянет Русь святая», «И с ним священный Божьей храм»¹⁴ були нав'язані українському солдатіві церковними проповідями та військовими молебнями, що часто супроводжували воїнів на фронті. Така риторика активно поширювалася

також через друковані матеріали, плакати, проповіді священників і навіть фронтові пісенники.

На перший погляд, подані у вірші тези не виглядають як нав'язлива пропаганда, адже це інтимний лист сина до матері, де автор ніби не повторює офіційні гасла, а висловлює особисту «молитву» до рідної людини. Саме так проявляється процес інтерналізації у пропаганді – коли ідеологічні наративи набувають особистісного психоемоційного змісту. Тиск на населення через православну символіку, близьку для більшості людей, дозволяв сформувати уявлення про війну як про «духовну місію», а не політичну ініціативу державної еліти

Подібні листи показують, як ідеологічні меседжі відтворюються в особистому спілкуванні та як люди, виховані в традиційному релігійному світогляді, намагаються обґрунтувати війну через віру, молитву і жертвність – що, на нашу думку, є ефективною формулою пропаганди в Російській імперії періоду Першої світової війни.

Водночас, у листах можна простежити й межі впливу пропаганди на свідомість українського солдата. Так, у вірші Максима й загалом у всіх його листах, на наш погляд, немає відвертої ненависті до ворога чи фанатичного патріотизму, натомість є захоплення війною та бажання проявити себе. Молодий військовослужбовець демонструє терпіння, смирення, надію на Бога й мрію про повернення до рідних, що свідчить про сформованість радше поверхневої лояльності до імперії. Така подвійність – балансування між нав'язаною ідеологією та особистою вірою – демонструє, як російська імперська пропаганда впливала не лише через зображальні методи, а й використовувала внутрішній світ солдата.

Військовослужбовці, як і цивільне населення, «споживали» ідеологічні «приманки» імперської пропаганди. Водночас вони нерідко бачили подвійну картину. З одного боку, на фронті солдати відтворювали пропагандистські наративи про героїзм, знищення ворога, нагороди, Божу волю – кліше, що були найпоширенішими серед солдатів і підтримували їхню мотивацію залишатися на полі бою. З іншого боку, у листах із фронту проявляється жива правда: втома, страх, туга, іронія, сумнів. У цій різниці, на нашу дум-

¹¹ Держархів Волинської обл., ф. 266, оп. 1, спр. 31 «Переписка с воинскими частями», арк. 72-78.

¹² Там же, арк. 72-72 зв.

¹³ Там же, арк. 75-75 зв.

¹⁴ Там же, арк. 76-76 зв.

ку, ми можемо побачити реальні результати пропагандистського впливу: були сформовані «межі» для висловлювань, але станом на 1910-ті роки вже було складніше впливати на «вільних людей» і підпорядкувати їхній внутрішній світ. Солдат, обираючи між фронтом і домівкою, між царськими наказами й селянськими клопотами, між офіційною «священною війною» та особистою трагедією, завжди тяжітиме до другого – своєї сім'ї.

Аналізуючи листи військовослужбовців у складі російської армії під час Першої світової війни, можемо побачити складний і суперечливий вплив імперської пропаганди. Нав'язуючи образ «священної війни», вона втрачала переконливість у зіткненні з реаліями фронтового життя. Із затягуванням бойових дій у свідомості військовослужбовців усе чіткіше формувалася суперечність між офіційними кліше та відчуттям абсурдності війни. Саме ця суперечність, на нашу думку, сприяла кризі лояльності в армії, що поступово призвела до падіння дисципліни й зростання антивоєнних настроїв, які стали одним із чинників революційних подій 1917 року.

Попри це не варто недооцінювати роль російської імперської пропаганди під час Першої світової війни. Так, на початковому етапі імперська пропаганда, у поєднанні з патріотичним піднесенням населення, мобілізувала на підтримку й захист «царя» усі соціальні групи, зокрема, навіть такі релігійні громади, як меноніти, які традиційно уникали військової служби.

Це підтверджує, що пропаганда та патріотичні заклики мали значний ефект єднання суспільства в ситуації, коли «імперія», а отже і їхня домівка, перебувала у небезпеці. Цей наратив був одним із головних. Однак, у затяжній війні, коли бойові дії точилися на незначній частині те-

риторії країни, такий підхід виявився слабким. Листи військовослужбовців демонструють розриви між офіційною риторикою та фронтовим повсякденням. Пропаганда, яка не враховувала реалії фронтового життя, поступово втрачала свою дієвість. Апатія, байдужість, думки про неминучу поразку все більше зустрічаються у солдатських листах.

Російська імперська пропаганда часів Першої світової війни, на нашу думку, була найбільш ефективною лише на ранньому, мобілізаційному етапі, але практично безсилою перед довготривалим фронтовим досвідом. Вона спиралася на усталені релігійні й монархічні символи, які мали значний вплив у суспільстві, проте не враховувала реального психоемоційного стану мобілізованих. Українські солдати, виховані у традиційному релігійному середовищі, дійсно інтерналізували частину ідеологічних формул, але ця інтерналізація була поверхневою: гасла зберігалися у мовленні, тоді як внутрішній досвід війни формував протилежні настрої.

Таким чином, можна зробити висновок, що російська імперська пропаганда періоду Першої світової війни мала короткостроковий мобілізаційний характер. Сформований інформаційний простір в умовах затяжних бойових дій та соціально-економічних труднощів виявився нездатним утримати високий рівень мотивації військовослужбовців, який був сформований на початку війни. Як наслідок, це сприяло наростанню революційних настроїв, а згодом краху імперії. Аналіз цих матеріалів є актуальним і під час сучасної російсько-української війни, адже дозволяє усвідомити механізми дії російської пропаганди, у першу чергу саме на українське населення, яка використовує інструменти маніпуляції та агресії.

References

1. Lavrenko, O. (2023). *Svit "svoikh" ta "chuzhykh" v rosiis'komu suspil'stvi v roky Pershoi svitovoi viiny*. Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].
2. Astashov, A. (2012). *Propaganda na russkom fronte v gody Pervoi mirovoi voiny*. Moscow: Spetskniga. [in Russian].
3. Stvolynin, K. (2010). *Otkazy ot voennoi sluzhby vsledstvie ubezhdenii v Rossiiskoi imperii*. Minsk: RIVSh. [in Russian].
4. Bila, K. (2025). Zakhody impers'koi voiennoi propahandy shchodo formuvannia v ukrains'kykh huberniiakh Rosii "kul'tu viiny" pid chas Pershoi svitovoi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (2), 26–41. [in Ukrainian].
5. Bila, K. (2024). Voienna propahanda imperii: Persha svitova viina ta yii suchasnyi vidhomin. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy*, (2), 102–108.

6. Maievskiy, O. (2018). Formuvannia vizualnykh obraziv naperedodni ta u roky Pershoi svitovoi viiny. *Kraieznavstvo*, (4), 4–15. [in Ukrainian].

7. Kutsyk, R., Bezpalko, B. (2020). “Demonizatsiia” voroha yak pryiom rosiiskoi voiennoi propahandy v roky Pershoi svitovoi viiny. *Kyivski istorychni studii*, (1), 75–82. [in Ukrainian].

8. Kutsyk, R. (2017). Pryiom informatsiinoho vplyvu rosiiskoi impers'koi vlady na naseleattia Kyivskoi, Podil'skoi ta Volyns'koi hubernii u 1914–1917 rr. *Kyivski istorychni studii*, (1), 82–87. [in Ukrainian].

9. Mosienko, O. (2016). Vnutrishnia i zovnishnia propahanda Avstro-Uhors'koi ta Rosiiskoi imperii na Pivdenno-Zakhidnomu fronti v roky Pershoi svitovoi viiny. *Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, (27), 72–80. [in Ukrainian].

10. Shandra, V. (2024). Vidmova vid viiskovoi sluzhby v rosiis'kii armii v roky Pershoi svitovoi viiny yak antyvoiennyi sotsial'nyi protest. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (6), 113–127.